

Een uitgelezen bezit

Boeken in rijksmusea

Erfgoedinspectie

2009

Inhoud

	Inleiding	5
1	Boeken in de rijkscollectie	7
1.1	Situatieschets	7
1.2	Afbakening als deelcollectie	7
1.3	Handboekencollectie: positionering en typering	9
1.4	Museale collectie of handboekencollectie	9
1.5	Aanzet tot scherpere criteria	11
2	Collectiebeleid	13
2.1	Collectieplan	13
2.2	Organisatie	14
3	Registratie en ontsluiting	15
3.1	Registratie	15
3.2	Toegankelijkheid: intern en extern gebruik	16
3.3	Boekencollecties en internet	17
3.4	Dataconservering	18
4	Conservering en bewaaromstandigheden	21
4.1	De conservering van boeken	21
4.2	Monitoring	26
4.3	Deskundigheidsbevordering	26
5	Integrale collectieveiligheid en risicobeheer	29
5.1	Calamiteitenplan	29
5.2	Aspecten van collectieveiligheid voor boeken	30
	Bijlage: Overzicht betrokken instellingen	33
	Colofon	35

Inleiding

De Erfgoedinspectie ziet onder meer toe op het behoud en beheer van de Rijkscollectie. Onder Rijkscollectie wordt verstaan de collecties die eigendom van de Staat zijn of aan de zorg van de Staat zijn toevertrouwd. Naast inspecties voert de Erfgoedinspectie daartoe themaonderzoeken uit. Zo heeft de Inspectie eerder thematische inspecties uitgevoerd op het terrein van risicobeheer, museale voorwerpen in de buitenlucht, en het museale binnenklimaat.¹ Dit rapport richt zich op behoud en beheer van boeken als onderdeel van de Rijkscollectie, voor zover deze in beheer zijn bij de verzelfstandigde rijksmusea.

Boeken nemen binnen de Rijkscollectie een onduidelijke positie in. Het aantal, de aard en de status van museale boeken in de rijkscollectie is onbekend. Bij de verzelfstandigde rijksmusea blijken museale boeken vaak niet opgenomen te zijn in het collectiebeleid, en zijn er lacunes in de zorg voor dit deel van hun collectie. Dat is risicovol want een boek als museaal object stelt andere en hogere eisen aan het behoud en beheer dan een boek als onderdeel van een bibliotheek. Welke criteria bepalen of boeken tot de rijkscollectie worden gerekend? Welke boeken zijn opgenomen in de beheersovereenkomsten met de verzelfstandigde rijksmusea? Maakt het museum verschil tussen museale boeken en een handbibliotheek? Deze vragen staan centraal in dit themaonderzoek.

Daarnaast richt dit onderzoek zich op het beheer en behoud van museale boeken zelf. Of boeken als object nu museale waarde hebben of niet, ze zijn drager van informatie en zullen vaak als zodanig worden gebruikt. Hierin verschillen de boeken van andere collectieonderdelen. Dit rapport besteedt aandacht aan het gebruik van boeken in een museum en geeft een eerste aanzet voor een beoordelingskader voor het gewenste niveau van behoud en beheer van museale boekencollecties.

Onderzoeksmethode

In de periode 2006-2007 heeft de Erfgoedinspectie 33 verzelfstandigde rijksmusea bezocht (zie Bijlage 1) en gesproken met medewerkers die verantwoordelijk waren voor of betrokken waren bij het dagelijkse beheer van de boekencollectie. In de gesprekken is onder meer ingegaan op de onderwerpen registratie, conservering, risicobeheer en de algemene context van de boekencollectie binnen het museum. Op deze manier is getracht een beeld te krijgen van de stand van zaken omtrent museale boekencollecties op het gebied van behoud en beheer, de omvang van de collecties en de positie binnen de instelling.

1. Resp. *Het risicobeheer in twintig verzelfstandigde Rijksmusea*, 2000; *Buitenstaanders. Rijkscollectie in de openlucht*, 2005; *Luchtspiegelingen. De mens en het museale binnenklimaat*, 2007. De teksten zijn te downloaden vanaf www.erfgoedinspectie.nl, onder Collecties/publicaties.

De Erfgoedinspectie doet hier geen uitspraken over individuele instellingen maar voorbeelden van 'good practice' worden wel op naam aangehaald. De situatie in de musea is onderling te divers en ook de plaats van de boekencollecties in de verschillende organisaties maakt een individuele omschrijving niet zinvol.

De opzet en uitwerking van dit rapport is begeleid door een klankbordgroep van specialisten die in enkele bijeenkomsten de inhoud heeft besproken. Deze klankbordgroep bestond uit Tanja de Boer, Hoofd afdeling Fysiek Beheer, Koninklijke Bibliotheek; Esther Cleven, Conservator, De Beyerd, Museum voor Grafische Vormgeving; Diana Franssen, Hoofd bibliotheek en archief, Van Abbemuseum; August den Hollander, Hoogleraar voor de geschiedenis van het religieuze boek, Vrije Universiteit; Janien Kemp, Senior medewerker conservering, Stadsarchief Gemeente Amsterdam; Michiel Nijhoff, Hoofd bibliotheek en collectieregistratie, Stedelijk Museum Amsterdam; en Theo Vermeulen, Programmacoördinator Veiligheid en Collecties, Koninklijke Bibliotheek.

1.1 Situatieschets

Sinds 1993 zijn 33 rijksmusea in Nederland verzelfstandigd. Daarbij is bepaald dat de staat eigenaar blijft van de collecties. De verdeling van verantwoordelijkheden tussen de staat en een verzelfstandigd museum is geregeld in een beheersovereenkomst. Hierbij werd de rijkscollectie voor een periode van dertig jaar in beheer gegeven aan de verzelfstandigde rijksmusea. In een beheersovereenkomst staat omschreven wat onder de collectie dient te worden verstaan, meestal door een opsomming van de diverse deelcollecties. In de bijlage bij iedere beheersovereenkomst worden de in beheer overgedragen collectieonderdelen nader beschreven en vastgelegd. Jaarlijks (bij sommige musea vijfjaarlijks) en bij aftreden van de algemeen directeur wordt aan de Erfgoedinspectie opgave gedaan van de aanwinsten die het museum toegevoegd wenst te zien aan de beheersovereenkomst.

Sinds 2007 moeten de verzelfstandigde rijksmusea voor het afstoten van objecten uit de rijkscollectie de Leidraad voor het afstoten van museale objecten (LAMO) van het Instituut Collectie Nederland hanteren. Dit geldt dus ook voor afstotingen van boeken die onder de beheersovereenkomst vallen. De Erfgoedinspectie constateert dat de bibliotheek of delen van het boekenbezit niet altijd opgenomen zijn in de beheersovereenkomst als onderdeel van de museale collectie. Daarbij bevinden zich onder de aanmeldingen van nieuw verworven bezit zelden boeken, ook als boekencollecties voorkomen in de beheersovereenkomst.

1.2 Afbakening als deelcollectie

Het museale boekenbezit omvat uiteenlopende materialen als hedendaagse boeken, oude drukken, handschriften, tijdschriften en reeksen, audiovisuele materialen, archivalia en onderzoeksdocumentatie, kunstenaarsboeken, tentoonstellingscatalogi, veiling- en handelscatalogi, of opgravings- en expeditieverslagen. De inhoud betreft vaak het interessegebied waarop het museum verzamelt, bewaart, ontsluit en beschikbaar stelt. Afhankelijk van de instelling komt het voor dat ook foto's, dia's, reproducties (het 'fotoapparaat'), prentbriefkaarten, topografische kaarten of geluidsbanden en filmopnamen tot de boekencollecties worden gerekend. Dergelijke materialen worden ook wel in een prenten- en tekeningenafdeling opgenomen.

De omvang van het boekenbezit in de onderzochte instellingen is zeer uiteenlopend. Zo beheert het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie met ongeveer 500.000 banden een van de grootste collecties en telt de bibliotheek van het Rijksmuseum 250.000 banden, terwijl Kasteel Radboud zeven banden als gehele boekencollectie aanduidt.

In een museum kunnen boeken in verscheidene 'rollen' aangetroffen worden: als object, deel uitmakend van de collectie en aangekocht of geschonken omdat de inhoud of verschijningsvorm overeenkomt met het aandachtsgebied van het museum (erfgoedfunctie); als onderdeel van een – al dan niet openbare – formele handbibliotheek, onder meer tot uitdrukking gebracht door ontsluiting via een catalogussysteem (bibliotheekfunctie); als individueel naslagwerk vanwege de informatieve functie zonder formele status, niet deel uitmakend van een handbibliotheek, vaak geplaatst op de kamer van de conservator of andere museummedewerker (documentatiefunctie).

Het is noodzakelijk een helder onderscheid te maken tussen een collectie museale boeken en een handboekencollectie die deel uitmaakt van de kantoorinventaris. De eisen voor behoud en beheer van boeken als museaal object zijn immers strenger. Als de rol van een boek niet eenduidig is, is het niet altijd mogelijk om een categorie voor het boek te bepalen. Zo kan een oude druk waarvoor museale zorg vereist is, tegelijkertijd als naslagwerk deel uitmaken van een handbibliotheek. Musea zijn daarom gebaat bij een waarderingskader op grond waarvan het beheer en behoud van boeken op de meest passende wijze vorm gegeven kan worden. Een aanzet voor de criteria wordt in de volgende paragrafen uitgewerkt.

Boeken met originele grafiek

Een voorbeeld van een museum waarin de bibliotheek een belangrijke rol speelt in de zorg voor boeken als museaal object is het Rijksmuseum. De bibliotheek van het Rijksmuseum is verantwoordelijk voor een aantal bijzondere collecties, waaronder boeken met originele grafiek. Deze boeken zijn soms in de collectie van het Rijksprentenkabinet en soms in de collectie van de bibliotheek ingeschreven. Voor zover formeel onderdeel van het prentenkabinet is het beheer van deze boeken ondergebracht bij de bibliotheek. Via de bibliotheekcatalogus zijn deze werken ontsloten, ook op naam van prentmaker of fotograaf. In de studiezaal van de bibliotheek zijn deze kostbare werken voor nadere bestudering op te vragen. De conservering van de boeken is gericht op het behoud van de oorspronkelijke materialen en constructies. Het beleid is erop gericht de boekmaterialen in de bibliotheek in een zodanige conditie te brengen of te houden dat raadpleging mogelijk is.

Voor de Erfgoedinspectie geldt dit als een goed voorbeeld waarbij de erfgoedfunctie zorgvuldig gecombineerd is met de bibliotheekfunctie. In deze situatie is de grens tussen het boek als object en het boek als onderdeel van een bibliotheek niet scherp te bepalen en heeft het Rijksmuseum bewezen dat dit ook niet altijd hoeft.

1.3 Handboekencollectie: positionering en typering

Handboekencollecties in musea worden op verschillende manieren gebruikt, waarbij men in het algemeen onderscheid maakt tussen intern/extern en nationaal/internationaal belang. Het interne belang van de handboekencollectie ligt vaak op het vlak van naslagcollectie of handbibliotheek met sterke nadruk op de dienstverlening aan de eigen medewerkers. Zo'n boekencollectie is vaak gevormd als afgeleide van de museumcollectie met als hoofddoel documentatie en ondersteuning voor wetenschappelijk onderzoek. Bij het externe belang wordt vaak de publieksfunctie genoemd, gebaseerd op de in nationaal of internationaal opzicht unieke collectie. De museale waardering van de boeken speelt hierin een belangrijke rol. Musea typeren de externe functie van hun handboekencollectie of bibliotheek vaak als volgt:

- bibliotheek als onderzoeksbibliotheek, met faciliteiten voor externe bezoekers als een studiezaal met tijdschriften en naslagwerken, gebruik van pc's, scanfaciliteiten en fotokopieerapparaat. Het bezoek bestaat uit onderzoekers, professionals, studenten, museumcollega's, geïnteresseerden;
- bibliotheek als kennis- of informatiecentrum, vaak met dezelfde faciliteiten als de onderzoeksbibliotheek maar meer gericht op geïnteresseerden in het aandachtsgebied van het museum en minder op wetenschappers en onderzoekers;
- documentatiecentrum, met in het museum een tafel met naslagwerken. Dit is vooral een educatieve functie, maar het kan bezoekers op een laagdrempelige wijze in contact brengen met literatuur op het gebied van het museum.

Een speciale plaats wordt ingenomen door musea die gespecialiseerd zijn in één onderwerp, zoals keramiek in het Prinsessehof in Leeuwarden, het Glasmuseum in Leerdam of draaiorgelinstrumenten in het Museum van Speelklok tot Pierement in Utrecht. De specialisatie van deze musea wordt weerspiegeld in de bibliotheekcollectie en maakt deze bibliotheken uniek in Nederland. Aan het behoud en het functioneren ervan zou dan ook extra aandacht moeten worden besteed.

1.4 Museale collectie of handboekencollectie

In de beheersovereenkomsten wordt de museale boekencollectie meestal gedefinieerd als alle manuscripten en gedrukte werken die dateren van vóór 1850, maar er worden ook andere definities gebruikt. Een grens bij 1850 betekent dat alle overige boeken buiten de rijkscollectie vallen (en daarmee buiten het toezicht van de Erfgoedinspectie). Omgekeerd betekent het opnemen van een gehele bibliotheek als rijkscollectie dat de zorg zich ook moet uitstrekken tot bijvoorbeeld lopende tijdschriftreeksen en dat deze alleen met behulp van de Leidraad voor museale afstotingen ontzamd zouden kunnen worden. Dat is uiteraard niet de bedoeling, maar strikt genomen wel de consequentie.

In de beheersovereenkomsten van de musea worden verschillende definities gehanteerd voor de boekencollecties:

- De gehele bibliotheek;
- De collectie zeventiende- en negentiende-eeuwse boeken;
- Boeken en documenten van vóór 1830 en alle boeken en documenten van na die datum met een museale waarde;
- Boeken en manuscripten gepubliceerd of geschreven vóór 1850;
- Boeken gepubliceerd vóór 1850;
- Boeken en series gepubliceerd vóór 1900;
- Alle boeken, catalogi en tijdschriftjaargangen van vóór 1940;
- Bibliotheek van ... (naam verzamelaar / voormalige eigenaar);
- Delen van de bibliotheek afkomstig uit het bezit van ... (Stichting).

Deze criteria betreffen datering, aard van het materiaal, historische waarde vanwege de herkomst en ensemblewaarde. Het valt op dat in deze criteria nauwelijks inhoudelijke afwegingen zijn opgenomen. In de praktijk blijkt echter dat de musea meer inhoudelijke criteria hanteren, meestal in aanvulling op de datumgrens:

- Zeldzaamheid;
- Aanwezigheid in Nederland en/of aanwezigheid elders;
- Boek als kunstwerk verworven;
- Historische waarde;
- Bijzondere herkomst;
- Modern drukwerk, afhankelijk van aard en betekenis;
- Financiële waarde;
- Bijzondere ex libris;
- Bijzondere handgeschreven opdrachten;
- Bedrijfsdrukwerk (bijvoorbeeld reclame- en promotiedrukwerk, brochures, folders, programma's, entreebiljetten, menukaarten).

Een vergelijking met de Nederlandse wetenschappelijke bibliotheekwereld is hier op zijn plaats. Tot de bijzondere collecties van deze wetenschappelijke bibliotheken worden gerekend materialen die incourant, zeldzaam, kostbaar, kwetsbaar of oud zijn. Wat als zodanig wordt beschouwd, is in zekere mate subjectief, zoals blijkt uit het wisselende gebruik van een einddatum: gedrukte werken van vóór 1800, 1850, 1875 of zelfs 1900.

Het Museum Meermanno en het Catharijneconvent zien historische manuscripten zowel bij het verzamelen als bij het huidige presentatiebeleid als representanten van een kunst- of cultuurhistorische ontwikkeling. Ze beschouwen ze primair als museumobjecten. Dit komt ook tot uitdrukking in de registratie van deze boeken als onderdeel van de collectie. De meer recente catalogi in de museale bibliotheken

functioneren vooral als naslagwerk en kunnen dus op één lijn gesteld worden met de aanwezige kantoorinventaris.

1.5 Aanzet tot scherpere criteria

Voor het onderscheiden van de museale boeken en de boeken die slechts handbibliotheek of kantoorinventaris zijn, zijn scherpere criteria nodig, die kunnen worden onderverdeeld in generale en meer instellingsspecifieke criteria. Hierbij kan men gebruik maken van de criteria die zijn ontworpen voor de Wet tot behoud van cultuurbezit en het Deltaplan Cultuurbehoud. Boeken die voldoen aan de A-categorie van het Deltaplan zouden automatisch tot de museale collectie gaan behoren. Criteria hiervoor zijn:

- Onvervangbaarheid (er zijn geen gelijksoortige boeken of verzamelingen in Nederland);
- Onmisbaarheid. Dit criterium wordt getoetst aan drie mogelijke functies:
 - symboolfunctie: het boek herinnert aan een persoon of gebeurtenis uit de Nederlandse geschiedenis;
 - schakelfunctie: het boek vormt een wezenlijk element in een wetenschappelijke of culturele ontwikkeling;
 - ijkfunctie: het boek is uitgangspunt geweest bij de totstandkoming van andere voorwerpen van kunst en wetenschap (holotype, prototype, eerste voorbeeld van ...).

Van de categorie B zullen vooral de volgende criteria van toepassing zijn:

- presentatiewaarde (oude drukken, kunstenaarsboeken, fotoboeken), en
- ensemblewaarde (boeken uit het bezit van de stichter van het museum of nagelaten door belangrijke wetenschappers).

Wanneer er duidelijke criteria bestaan, kan een regelmatige herijking van het boekenbezit door het museum, eventueel versterkt met een externe deskundige, in korte tijd worden uitgevoerd.

Aanbevelingen

De status van boeken in de rijkscollectie is niet duidelijk. Het is aan te bevelen nauwkeuriger te bepalen welke boeken onderdeel uitmaken van de rijkscollectie en de beheersovereenkomsten daarop aan te passen. Daarnaast verdient het aanbeveling een uitspraak te doen over 'rafelranden' van de collectie, zoals kunstenaarsbrieven, opgravingverslagen of correspondentie van belangrijke wetenschappers. Het kan hier immers gaan om uniek materiaal dat de status van collectie zou moeten krijgen. Aan de andere kant kunnen rekwisieten, replica's en serieproducten uit de beheersovereenkomst worden geschrapt, evenals moderne vakliteratuur of tijdschriftenseries.

Het is aan te bevelen dat de rijksmusea gezamenlijk kwalitatieve criteria ontwikkelen. De Erfgoedinspectie suggereert hiervoor de Wbc-criteria te hanteren. Zo kunnen de musea op onderling vergelijkbare manier de status van hun boekenbezit bepalen en waar mogelijk de collecties op elkaar afstemmen. Het gezamenlijk formuleren van de criteria heeft als voordeel dat terminologie, taal en afspraken gemeenschappelijk aanvaard en gebruikt worden. Systematisering en standaardisering worden dan in een vroeg stadium overwogen en doorgevoerd.

2.1 Collectieplan

Een museaal collectieplan geeft de visie weer op de collectie en het functioneren van het museum als geheel en is een belangrijk instrument voor collectievorming en -afstemming. In het plan wordt ingegaan op conservering, registratie, het reguliere onderhoud van de collectie, procedures voor uitlenen, verwerven en afstoten, etcetera. In een goed collectieplan past ook een waardering van de verschillende onderdelen van de bibliotheekcollectie, bij voorkeur met een vergelijking met wat zich elders op dit verzamelgebied bevindt.

De Erfgoedinspectie heeft onderzocht in hoeverre musea voor hun boeken een collectiebeleid hebben geformuleerd, hetzij als een afzonderlijk collectieplan voor de boekencollectie, hetzij als apart hoofdstuk in het algemene collectieplan. Het museale collectieplan en het collectieplan voor de boekencollectie zouden idealiter in één beleidsdocument samengebracht moeten zijn. Vele zaken die gelden voor de museale collectie gelden immers ook voor de boekencollectie.

Musea zonder bibliotheek of met kleine boekencollecties hebben veelal geen specifieke aandacht voor de boekenverzameling. In deze instellingen wordt het beleid voor de omgang met boeken afgeleid uit het museumbrede collectieplan; er is meestal geen bewust besluit genomen over de status van de boekencollectie. Dergelijke collecties zijn vaak op een organische manier ontstaan uit handbibliotheken van bijvoorbeeld de directeur of conservator. Ze leiden een onzichtbaar bestaan binnen de instelling.

Musea met een bibliotheek hebben vaak wel een afzonderlijk collectieplan, met een collectieprofiel en daarvan afgeleid een aanschaf- en afstotingsbeleid. Veel van deze musea stemmen in een gezamenlijk overleg hun collectievorming af op andere instellingen, zoals in het Overleg Kunsthistorische Bibliotheken Nederland (OKBN) of in de Stichting Volkenkundige Collectie Nederland (SVCN).

Er zijn ook musea met boekencollecties die nauw verbonden zijn met universitaire wetenschappelijke disciplines zoals het nationaal natuurhistorisch museum Naturalis en Museum Boerhaave, het museum voor de geschiedenis van de natuurwetenschappen en van de geneeskunde. Deze collecties hebben op hun vakgebied een belangrijke functie voor het publiek en voor (amateur)wetenschappers.

2.2 Organisatie

De zorg voor de museale boekencollectie of voor de bibliotheek valt bij veel van de onderzochte musea onder de verantwoordelijkheid van de collectie-afdeling. De zorg voor een handbibliotheek past goed bij de documentatiefunctie van de collectie-afdeling. Er zijn echter musea met omvangrijke boekencollecties die geen specifieke formatie hebben voor het beheer en behoud daarvan. Het beheer van boekencollecties dreigt hierdoor in het gedrang te komen.

Aanbevelingen

De Erfgoedinspectie vindt het van groot belang dat musea taken en verantwoordelijkheden ten aanzien van het behoud en beheer van boekencollecties duidelijk beleggen in de organisatie. De boekencollectie moet bovendien een vaste plaats krijgen in het collectiebeleid.

De Erfgoedinspectie pleit er in het kader van het collectiebeleid voor dat musea periodiek het profiel van de boekencollectie doorlichten om te controleren of er inmiddels unica en bijzondere uitgaven in voorkomen. Op basis van het profiel kunnen boeken dan bijvoorbeeld overgeheveld worden van de naslagcollectie naar de collectie met museale waarde. De registratie en het beheer moeten vervolgens worden aangepast aan de nieuwe situatie.

3.1 Registratie

De zeer uiteenlopende soorten boeken en andere materialen die musea tot hun boekencollecties rekenen, stellen specifieke eisen aan de registratie en ontsluiting. Naast de formele titelbeschrijving willen musea ook informatie over kunstenaars, illustratoren en vormgevers, of over tentoonstellingen, veilingen en (kunst)collecties vastleggen. Musea registreren hun boeken afwisselend in de collectiedatabase, de bibliotheekdatabase of de kantoorinventaris. Dit is onder meer afhankelijk van de rol en de aard van het boek (museumobject, documentatie, naslagwerk) of van de afdeling die het boek aanschaft (de facilitaire dienst schrijft een boek in als kantoorinventaris). Indien een boek in de collectiedatabase is geregistreerd, dient hierbij overigens voldoende aandacht aan de informatiefunctie ervan besteed te worden. Hierdoor blijft recht gedaan worden aan de verschillende rollen van een boek. Uit de registratiegegevens is niet altijd duidelijk af te lezen welke status aan het boek is toegekend terwijl juist dit gegeven van groot belang is voor het bepalen van het niveau van behoud en beheer. De Erfgoedinspectie beveelt aan deze aspecten altijd in de registratie op te nemen, in de collectiedatabase dan wel in de bibliotheekdatabase.

Het merendeel van de musea die in dit onderzoek betrokken zijn, gebruikt het registratiesysteem ADLIB voor de object- en documentatieregistratie. Een beperkt aantal musea gebruikt applicaties die in eigen beheer gebouwd zijn en vaak gebaseerd zijn op Access of Excel. Bij de registratie van boeken loopt de museumwereld aan tegen de beperkingen van beschrijvingsstandaarden als ISBD (International Standard Bibliographic Description)² of MARC (Machine-Readable Cataloging),³ omdat deze niet expliciet ingaan op de manier van titelbeschrijven van dit soort werk. Internationaal, maar ook in Nederland, wordt hierover regelmatig van gedachten gewisseld, bijvoorbeeld door de deelnemers aan het Overleg Kunsthistorische Bibliotheken Nederland (OKBN). Op de website van het OKBN is achtergrondinformatie te vinden over het registreren van museaal boekenbezit.

In de Verenigde Staten heeft de American Library Association in 2006 een richtlijn uitgegeven voor het beschrijven van culturele objecten. De Engelse en Ierse afdeling van de Art Libraries Society heeft in datzelfde jaar een richtlijn uitgebracht voor het beschrijven van kunstenaarsboeken.⁴ Deze initiatieven kunnen ook voor beheerders van

2. Zie www.ifla.org/VII/s13/pubs/cat-isbd.htm.

3. Zie www.loc.gov/marc/marcginf.html#intro.

4. Resp. *Cataloging Cultural Objects: A Guide to Describing Cultural Works and Their Images*, en *Artists' books. A Cataloguers' Manual*, compiled by Maria White, Patrick Perratt and Liz Lawes for the ARLIS/UK & Ireland Cataloguing and Classification Committee

boekencollecties in Nederlandse musea een stimulans zijn voor verdere standaardisering in registratie en documentatie.

Applicaties voor objectregistratie bieden mogelijkheden om naast de registratie van objecten ook objectdocumentatie te beschrijven. Vaak gebeurt dit door het koppelen van bibliografische beschrijvingen aan een objectbeschrijving. Hierdoor is dubbele invoer van gegevens overbodig en kan er tevens tijdens object- en bibliotheekregistratie gebruik worden gemaakt van gezamenlijke veiling-, tentoonstellings- en collectiebestanden en van de speciaal voor het vakgebied ontwikkelde (standaard) vocabulaires en indexen (bijvoorbeeld de Volkenkundige Thesaurus, RKDartists, de Union List of Artist Names (ULAN) en de Art and Architecture Thesaurus (AAT)).⁵ De Erfgoedinspectie benadrukt het belang van de opzet van een duurzame infrastructuur voor dit soort vocabulaires.

Standaardisering van het registreren en ontsluiten van boek- en documentatiemateriaal is van groot belang voor het uitwisselen van gegevens tussen musea, maar ook tussen erfgoedinstellingen nationaal en internationaal. Het gebruik van technische standaarden is hierbij niet genoeg. Binnen het museum zullen tussen de verschillende informatiedomeinen (bibliotheek, collectieregistratie en -documentatie, archief) inhoudelijke en organisatorische afspraken gemaakt moeten worden over de gegevensverwerking en eventueel over behoud- en beheersaspecten. Het is dan ook wenselijk dat binnen een instelling gewerkt wordt met bijvoorbeeld een centraal namen- en adressensysteem zodat gegevens over herkomst, eigenaren en verwerving eenduidig door alle afdelingen gebruikt worden.

3.2 Toegankelijkheid: intern en extern gebruik

In de meeste onderzochte musea wordt de boekencollectie gebruikt ter ondersteuning van het onderzoek naar de collectie. Niet ieder museum heeft de boekencollectie geplaatst in een bibliotheekopstelling. Vooral in de kleinere musea staan ze verspreid over meerdere locaties binnen het gebouw. Voor het gebruik van dit soort boekencollecties zijn vaak geen huisregels opgesteld. Interne uitleningen worden niet bijgehouden, vaak is de collectie niet geregistreerd en zijn er bijvoorbeeld geen aanwijzingen voor het correct hanteren van boeken bij het maken van fotokopieën. Grotere musea kennen vaak wel een externe functie toe aan hun boekencollecties. Meestal hebben deze instellingen faciliteiten voor het ontvangen van bezoekers, bijvoorbeeld in de vorm van een studiezaal. Vrijwel alle musea met bibliotheekfaciliteiten voor bezoekers maken daarvan gewag via de website van het museum. Soms is dit via het onderwerp bezoekersinformatie, maar vaak ook via de

5. Zie www.aat-ned.nl; <http://website.rkd.nl/RKDMain/RKD/Databases/RKDartists> en www.svcn.nl/thesaurus.asp en de Getty-thesauri via www.getty.edu/research/conducting_research/vocabularies/.

rubrieken collecties of onderzoek. Musea met een studiezaal voor het publiek hebben de bezoekersinformatie, faciliteiten en bezoekersvoorwaarden op de website vermeld. De openbare functie van de bibliotheken van musea zou in het kader van cultuurspreiding en Cultuur en School gestimuleerd kunnen worden. Waar veel stedelijke en gemeentelijke musea al allianties zijn aangegaan met plaatselijke archieven en bibliotheken en zodoende een breed scala aan culturele informatievoorziening kunnen bieden, is dit bij de rijksmusea nog nauwelijks het geval. Zo kan bijvoorbeeld een dienstverlening ontwikkeld worden waarbij bibliotheken fungeren als 'caterars' van informatie ten behoeve van het onderwijs.

3.3 Boekencollecties en internet

Meer en meer musea stellen gegevens over zowel de collectie als documentatie daarover ter beschikking via hun websites.⁶ Een aantal musea werkt samen in het beschikbaar stellen van collectie- en bibliotheekgegevens. De maritieme musea hebben zich bijvoorbeeld al langere tijd verenigd in Maritiem Digitaal, waarin gegevens kunnen worden opgezocht over voorwerpen en literatuur die zich in deze musea bevinden. Collectie en bibliotheek kunnen via Maritiem Digitaal geïntegreerd doorzocht worden. De defensiebibliotheken zijn centraal toegankelijk via de Online Catalogus Defensiebibliotheken, een gezamenlijke catalogus van negen defensie-instellingen. De bibliotheken van een aantal Amsterdamse musea (Van Gogh Museum, Rijksmuseum, Stedelijk Museum, Filmmuseum, Rijksakademie van Beeldende Kunsten, Instituut Collectie Nederland, Koninklijk Instituut voor de Tropen) zijn toegankelijk via de zoekmachine Digitale Bibliotheek Amsterdam van het Amsterdamse bibliotheeknetwerk AdamNet. Ten slotte neemt de bibliotheek van het Rijksmuseum deel aan het internationale kunsthistorische bibliotheeknetwerk artlibraries.net – Virtueel Katalog Kunstgeschichte. Fotografiebibliotheek Online is een samenwerking tussen verschillende fotografie-instellingen in Nederland. Het Nederlands Fotomuseum stelt zijn bibliotheekcatalogus beschikbaar aan deze instellingen. Zij vullen deze aan met publicaties uit eigen bezit zodat Fotografiebibliotheek Online een compleet beeld zal geven van fotografiepublicaties in Nederland. In hoofdstuk 2 is al geschreven over de samenwerking tussen de volkenkundige musea (SVCN).

6. 'Our mission is all about collections access and preservation – and in today's world, online collections information is central to both. LACMA's Collections Online program is vital to so much that we do – from scholarship and exhibitions to education and development. It's central to our mission, and a priority for our museum.' Michael Govan, Chief Executive Officer en Wallis Annenberg, Director, Los Angeles County Museum of Art, LACMA. In: Ann Schneider, L.A. *art ONLINE: Learning from the Getty's Electronic Cataloguing Initiative. A Report from The Getty Foundation*, Los Angeles 2007.

MusIP en boekencollecties

Tot nu toe zijn van veel musea alleen algemene gegevens op het web beschikbaar: praktische bezoekgegevens samen met een karakteristiek van de collectie als geheel. Sommige musea presenteren ook hun objecten via internet, maar het zal nog vele jaren duren voor dit voor alle musea geldt. Het Museum Inventarisatie Project (MusIP) van het Landelijk Contact van Museumconsulenten (LCM), heeft ten doel deelcollecties van musea in kaart te brengen en te ontsluiten. Zo kan men alvast een indruk krijgen van wat musea in huis hebben. Binnen de MusIP-database kan bijvoorbeeld gezocht worden op de term 'boeken' in de velden collectietrefwoord, objectsoort, collectiebeschrijving of trefwoord. Op deze manier is de deelcollectie boeken van Huis Doorn eenvoudig te vinden: 'Deze deelcollectie bevat boeken van verscheidene aard, zoals romans, muziekboeken en wetenschappelijke boeken uit de bibliotheek van Wilhelm II. De deelcollectie bevat eveneens 750 voornamelijk Duitse tijdschriften.' Een zoekactie in de collectie van het Catharijneconvent leverde onder meer een beschrijving op van een deelcollectie oude drukken: 'De collectie bevat boeken van na de postincunabele tijd tot 1800. De collectie bevat veel bijbels die afkomstig zijn van kerken en parochies.' Op deze manier vormt MusIP een waardevolle toegang tot boekencollecties in musea. Het is te hopen dat de grotere rijksmusea hun deelcollecties aan MusIP toevoegen, voor zover dit nog niet gebeurd is.

Maar niet alle bibliotheken of boekencollecties zijn via internet te vinden. Voor zover de boekenverzameling vooral het karakter van een handbibliotheek heeft en uitsluitend voor intern gebruik bedoeld is, ligt het voor de hand dat deze niet via een catalogus op internet te vinden is. In sommige gevallen echter hebben musea met een aanzienlijke boekencollectie of bibliotheek deze nog niet via internet beschikbaar gesteld. De Erfgoedinspectie constateert overigens dat het vaak onduidelijk is welk deel van de bibliotheek via internet toegankelijk is gemaakt. Op de websites is te lezen dat 'een deel van de collectie' via internet te vinden is, maar vaak ontbreekt een nadere uitleg over de selectie die werd gemaakt.

3.4 Dataconservering

In dit hoofdstuk over registratie wil de Erfgoedinspectie ook aandacht vragen voor duurzame omgang met digitale informatie. Al eerder heeft de Erfgoedinspectie een lans gebroken voor het belang van dataconservering in musea.⁷ Het verzamelen, vastleggen, ordenen en duurzaam toegankelijk maken van collectie-informatie (en dus ook van

7. Zie Wilbert Helmus, 'De basisregistratie voorbij', in: Hanna Pennock et al. (red.), *Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon*, Den Haag, Erfgoedinspectie, 2007, p. 124-128 en idem, *InformatieProfessional*, 2007, nr. 4, 'Registratie vraagt om een dataconservator', p. 12-15.

informatie over boeken) in digitale vorm is specialistisch werk. Duurzame opslag van digitale informatie waarborgt de toegankelijkheid ervan op lange termijn. Ook het opschonen en standaardiseren van terminologie, waardoor de toegankelijkheid van de informatie wordt vergroot, vormt een aspect van duurzame dataconservering. Bij de keuze voor de software die wordt gebruikt voor de registratie is het van belang dat musea de ingevoerde gegevens ook in andere omgevingen of in andere applicaties eenvoudig kunnen oproepen en hergebruiken. De informatie die wordt opgeslagen in de huidige databases moet over tientallen jaren nog bruikbaar zijn in geheel andere technische omgevingen. Wat geldt voor de hygiëne in depots (zie hoofdstuk 4) geldt zeker ook voor de digitale hygiëne. Langzamerhand raken musea doordrongen van de noodzaak van digitale databanken, ook wel *repositories* ('datahotels') genoemd. Omdat dit voor de kleinere musea organisatorisch en financieel moeilijk is om uit te voeren, zou een strategie tot samenwerking voor het duurzaam beheer en onderhoud van data in musea via een onafhankelijke organisatie als bijvoorbeeld de Nederlandse Museumvereniging geformuleerd moeten worden. In deze strategie zou ook de eerder genoemde noodzaak van het opzetten van een duurzame (landelijke) infrastructuur ter ondersteuning van het beheer en behoud van digitale data in musea nader uitgewerkt kunnen worden. Wellicht kan de NMV-sectie SIMIN daarin een rol spelen.

Aanbevelingen

Een boek kan collectieonderdeel zijn en tegelijk een informatiefunctie hebben. Het kan louter een museumobject, documentatiemiddel of naslagwerk zijn. Bij de registratie moeten rol en functie van het boek benoemd worden. Zo wordt de status bepaald en daarmee het niveau van behoud en beheer.

De Erfgoedinspectie benadrukt het belang van de opzet van een duurzame infrastructuur voor standaard vocabulaires en indexen als Volkenkundige Thesaurus, RKDartists, ULAN en AAT. Standaardisering vergemakkelijkt het koppelen van biografische gegevens aan objectbeschrijvingen, het uitwisselen van gegevens binnen de instelling zelf, en het uitwisselen van gegevens in nationaal en internationaal verband.

De Erfgoedinspectie pleit voor duurzame dataconservering. De Nederlandse Museumvereniging zou hier wellicht een rol in kunnen spelen.

4.1 De conservering van boeken

Boeken zijn in musea op de meest uiteenlopende plaatsen te vinden: gewoon op de werkkamers, maar ook in boekenkasten op de gangen, in speciaal geklimatiseerde depots of in open opstelling in een studiezaal. Boekencollecties zijn vaak vrij toegankelijk en worden niet achter slot en grendel bewaard. Lang niet altijd weerspiegelt de wijze van bewaren het belang van de boeken. In veel musea vormen de zeldzame en kostbare werken integraal onderdeel van de gehele boekencollectie en om die reden worden ze niet altijd in een museaal verantwoorde depotsituatie bewaard. Hiermee zijn twee belangrijke aspecten van conservering van boeken benoemd, namelijk de mate van toegang en de wijze van opslag. In de literatuur over boekconservering wordt overigens vaak gesteld dat de gebruikers de grootste bedreiging zijn voor boeken.

In deze paragraaf geeft de Erfgoedinspectie de toetsingsaspecten aan die speciaal van belang zijn voor het vormgeven van behoud en beheer van boeken. Afhankelijk van de aard van de boeken (naslagwerken, museale boeken) zal de invulling van die criteria nader bepaald moeten worden door de musea zelf en door instellingen als de Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief en het Instituut Collectie Nederland (ICN). In het algemeen geldt dat de Erfgoedinspectie bij de beoordeling van bewaaromstandigheden van museale collecties uitgaat van de streefwaarden zoals die aanbevolen worden door het ICN. Deze waarden werden lange tijd als gesloten normen (standaarden) toegepast, maar inmiddels bestaat, ook internationaal, de tendens om de absolute normering per materiaalcategorie te relativeren. De Erfgoedinspectie pleit er in haar rapport *Luchtspiegelingen* (2007) voor dat musea een conserveringsbeleidsplan hanteren. Hierin zal voor boekencollecties specifieke aandacht besteed moeten worden aan de bewaaromstandigheden en het hanteren van de boeken.

In Engeland heeft het National Preservation Office van de British Library een aantal praktische richtlijnen uitgebracht op het gebied van conservering van bibliotheek- en archiefcollecties. Met name twee publicaties, *Good handling principles and practice for library and archive materials* en *Photocopying of library and archive materials*, kunnen als handleiding dienen voor het opstellen van eigen richtlijnen als aanvulling op de ICN-richtlijnen.⁸ In Nederland is *Metamorfoze* het nationale programma voor de uitvoering van conservering van het papieren erfgoed. Het wordt gefinancierd door het ministerie van OCW en is sinds 2005 een samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek en het

8. De publicaties zijn te vinden op de website van het NPO: www.bl.uk/npo.

Nationaal Archief. Het programma wordt gecoördineerd door het gelijknamige bureau dat bij de Koninklijke Bibliotheek is ondergebracht, en heeft tot doel het papieren erfgoed te behouden dat bedreigd wordt door versneld autonoom verval. Dit is verval dat doorgaat, ook als aan alle voorwaarden voor zorgvuldige bewaring wordt voldaan. Vormen hiervan zijn verzuring van het papier, inktvraat en kopervraat. Verzuring komt voor in vrijwel alle papieren documenten van na circa 1840. Inktvraat en kopervraat kunnen zich voordoen in geschreven papieren documenten daterend vanaf de Middeleeuwen waarin bepaalde soorten inkt zijn gebruikt.

Voor de conservering van boeken zijn de aspecten klimaat, luchtzuiverheid, licht, pestmanagement, magazijnhygiëne, opslag en depot, presenteren, en menselijk handelen van belang. Uit ons onderzoek is gebleken dat weinig boekencollecties bewaard worden in een geklimatiseerde omgeving en dat ook op andere gebieden de omstandigheden waarin boeken zijn ondergebracht verre van optimaal zijn. Hieronder worden de belangrijkste richtlijnen en aandachtspunten kort samengevat.⁹

Klimaat (temperatuur en relatieve luchtvochtigheid)

Het algemeen aanbevolen klimaat voor papier in bibliotheken, archieven en musea is een min of meer constante temperatuur van 18°C en een relatieve luchtvochtigheid (RV) tussen de 50 en 55%. Het ICN werkt aan nieuwe richtlijnen voor (de omgang met) het museale binnenklimaat die aansluiten bij de geïntegreerde aanpak van preventieve conservering en bij de ontwikkeling van collectie-ricicomangement.

Luchtzuiverheid

Omdat boeken van organisch materiaal gemaakt zijn, vormt luchtverontreiniging een bedreiging. Onzuivere lucht kan van buiten komen, bijvoorbeeld verontreinigde lucht van verkeer of industrie via een klimaatinstallatie, maar ook van binnen, bijvoorbeeld door stof vanwege interne verbouwingen, rook en kookluchten vanwege ontvangsten in het museum, of emissie van de boeken zelf. Luchtzuiverheid kan bereikt worden door het filteren van de lucht die in een afgesloten ruimte wordt ingebracht of door het luchtdicht afsluiten van ruimtes in de nabijheid van bronnen van verontreiniging. Het gebruik van geschikte opslagmiddelen (zie hieronder) kan ook behulpzaam zijn.

Licht

Schade door licht is cumulatief en onomkeerbaar. De binnenzijde van boeken en ook boekbanden zijn kwetsbaar omdat ze van organisch materiaal als papier, linnen, perkament of leer gemaakt zijn. Ook pigmenten zijn gevoelig voor een te hoge lichtsterkte en

9. Zie ook Tanja de Boer, 'Het boek op de plank', in: Hanna Pennock et al. (red.), *Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon*, Den Haag, Erfgoedinspectie, 2007, p. 112-117.

ultraviolette straling.¹⁰ Om het licht te weren is het afdekken van ramen met UV-werende folie raadzaam, evenals het gebruik van UV-arme verlichting. Een eenvoudige maatregel is het uitdoen van het licht zodra men niet in de ruimte is waar boeken worden bewaard, maar tijdens het onderzoek is gebleken dat dit niet standaard wordt gedaan.

Schadelijke dieren en micro-organismen (pestmanagement)

Het Kenniscentrum Dierplagen (Wageningen) meldde in juni 2007 dat het zilversvisje in opmars is; dit diertje kan grote schade aanrichten in boekenkasten. Het voedt zich namelijk met cellulose, een stof die vooral in papier voorkomt. Warmte en een slechte ventilatie zijn omstandigheden waarin het zilversvisje goed gedijt. In de publicatie *Het loopt in de papieren. Geïntegreerde bestrijding van insecten in collecties* (2003) van het Instituut Collectie Nederland vindt men informatie over schadelijke insecten en micro-organismen. Geïntegreerd pestmanagement vormt een sleutelbegrip in de bestrijding van deze bedreigingen. In *Het loopt in de papieren* zijn vijf stappen benoemd die wezenlijk zijn in een goed pestmanagement: voorkomen, blokkeren, detecteren, beperken en bestrijden. Het lijkt paradoxaal, maar moderne depotruimtes zijn zo goed geïsoleerd dat het gevaar van zilversvisjes in die ruimtes groter lijkt dan in depots in 'oude' gebouwen. Nieuw gebouwde depots die in de polder of het bos liggen, in een landelijke omgeving, moeten ook nog eens beducht zijn voor muizenplagen. Schimmels worden veelal veroorzaakt door een hoge luchtvochtigheid in combinatie met stof en vuil. Voor de voorkoming en bestrijding van schimmels heeft het ICN de brochure *Pluis in huis* uitgegeven, met daarin eenzelfde vijfstappenplan als geldt voor het pestmanagement. Overigens passen lang niet alle rijksmusea systematisch pestmanagement toe.

Magazijnhygiëne (good housekeeping)

Stof is een belangrijke vijand van boeken omdat het vocht aantrekt en zo tot schade en schimmelvorming kan leiden. Bovendien is het een voedingsbodem voor ongedierte. Het verwijderen van stof dient te gebeuren met speciale museale stofzuigers om schade aan de boeken te voorkomen. De stofzuigers zijn voorzien van een HEPA-filter die voorkomt dat bijvoorbeeld schimmelsporen weer de ruimte worden ingeblazen. De term HEPA (High Efficiency Particulate Air) is een specificatie voor filters die is ontwikkeld door de Atomic Energy Commission voor het tegenhouden van radioactief stof in de luchtuitlaat van de atoomfabrieken. Een HEPA-filter moet deeltjes van 0,3 µm (0,0003 mm) voor 99,97% tegenhouden. HEPA is een Amerikaanse term, in Europa wordt vaak de specificatie S-Klasse filter gebruikt.

Het Stadsarchief Amsterdam hanteert een 'schoonmaakbestek' waarin per ruimte gedetailleerd vastgelegd is op welke manier en met welke middelen er schoongemaakt moet worden. Zo is bijvoorbeeld vastgelegd dat het (externe) schoonmaakbedrijf in de depots met

10. Zie ICN-informatieblad nr. 13: *Het beperken van lichtschade aan museale objecten*, www.icn.nl.

speciale stofzuigers moet werken. Op deze manier wordt een concrete invulling gegeven aan het conserveringsbeleidsplan.

Een schoonmaakplan speelt een nuttige rol in het monitoren van de collectie. In het kader van dit onderzoek is daarom gevraagd aan de musea of men een schoonmaakplan voor de bibliotheek of boekencollectie heeft. Het is opmerkelijk dat slechts een heel klein aantal van de bezochte musea zo'n plan op schrift gesteld heeft. Natuurlijk proberen de collectiebeheerders regelmatig de conditie van de collectie te controleren, maar zeker het voorkomen en tijdig verwijderen van vooral stof zou hoge prioriteit moeten hebben in het dagelijks beheer van boekencollecties. De Erfgoedinspectie moet constateren dat slechts bij zeer weinig musea op dit punt een actief beleid op dit punt wordt gevoerd.

Opslag en depot

Boeken moeten, indien nodig, van geschikt beschermingsmateriaal voorzien worden. Het ICN is behulpzaam bij de keuze van geschikte materialen van goede kwaliteit en heeft kwaliteitseisen voor verpakkingsmaterialen en etiketten ontwikkeld. Sinds 2001 is het voor de archieven wettelijk verplicht om verpakkingsmateriaal en etiketten te gebruiken die aan de ICN-kwaliteitseisen voldoen, voor musea geldt deze wettelijke verplichting niet. In een aantal musea worden de boeken nog gestempeld met permanente inkt. Verder wordt nog regelmatig Boeklon kaftplastic gebruikt voor het plastificeren van boekbanden, ook bij exemplaren die eventueel in de toekomst van museale betekenis kunnen zijn. De schade die dit aanricht is onherstelbaar.

Een veel voorkomend probleem in musea is het gebrek aan depotruimte. Ook voor boeken geldt dat voldoende ruimte voor opslag gereserveerd moet worden. Nieuwe voorwerpen worden in veel musea via een quarantaineruimte op een gecontroleerde manier in de collectie opgenomen, zodat schadelijke invloeden van buiten niet het museum en de collectie bereiken. Dit zou ook de gangbare praktijk voor inkomende boeken moeten zijn.

Regelmatig worden boeken ondergebracht in een kelder. Soms wordt een depot onder de grond gemaakt, in het geval van nieuwbouw. Een belangrijke bedreiging voor boekmaterialen is schade door water en vocht – het komt meer dan eens voor dat depots onder water komen te staan door bijvoorbeeld leidingbreuken of overvloedige regenval. Niet lang geleden is in Vlaanderen een gemeentelijk archief ernstig beschadigd doordat het nog niet geopende nieuw gebouwde gemeentehuis een hevige regenbui niet kon verwerken en de kelders onderliepen. Niet alleen alle technische installaties, maar ook het archief is daardoor ernstig beschadigd. Het is vanzelfsprekend dat musea met depots onder de grond alle preventieve maatregelen in acht moeten nemen om dergelijke rampen te voorkomen.

Waterschade historisch archief

In 2002 is het historisch archief in de kelder van het gemeentehuis van Wijk bij Duurstede door waterschade ernstig beschadigd geraakt. In het archief bevonden zich historische stukken van een aantal Utrechtse gemeenten die teruggaan tot het jaar 1300. Het depot stond door diverse storings en enkele uren geheel onder water. De toegangsdeuren naar het archief waren wel brandwerend, maar niet waterdicht. De brandweer is direct na aankomst begonnen met het leegpompen van de kelder. De archiefstukken werden naar een extern bedrijf overgebracht om ze te laten invriezen. Door snel invriezen kan er geen schimmelvorming of roestvorming ontstaan en wordt verder uitlopen van inkt en verf voorkomen. Het herstel van het historische materiaal neemt jaren in beslag.

Tentoonstellen

Niet alle boekmaterialen zijn geschikt om zonder meer tentoongesteld te worden. De richtlijnen die musea hanteren bij het tentoonstellen van werken op papier zijn ook van toepassing op boekmaterialen (beveiliging, klimaat- en lichtseisen, brand- en waterbeveiliging, wijze van hanteren en beschermen tijdens transport). Het toepassen van standaardprocedures (bijvoorbeeld volgens Spectrum-N¹¹) helpt voorkomen dat boeken kwijtraken of beschadigen tijdens exposities. Een van de belangrijkste aandachtspunten bij het tentoonstellen is dat het boek niet te lang op dezelfde bladzijde opengeslagen gepresenteerd en ondersteund wordt. Het risico bestaat dat het dan niet meer gesloten kan worden en dat het papier verkleurt. Bij het exposeren van boeken, wat door veel musea wordt gedaan, is dit te lang opengeslagen presenteren een van de meest voorkomende problemen, zo bleek uit ons onderzoek.

Menselijk handelen: het hanteren en raadplegen van boeken

Veel schade aan boekbanden ontstaat doordat boeken aan het kapje van de rug uit de kast getrokken worden, waardoor de band scheurt. Ook komt het vaak voor dat strak ingebonden boeken door lezers even 'opengeknakt' worden zodat ze beter open blijven liggen. Tijdens het onderzoek is gebleken dat schade aan boekbanden op verschillende manieren wordt behandeld. Soms worden beschadigde boeken alleen ingepakt in op maat gemaakte zuurvrije dozen, soms worden ze gerestaureerd, maar het komt ook voor dat de beschadigde authentieke boekbanden worden vervangen door geheel nieuwe. Ook is gebleken dat musea het gebruik van handschoenen bij het hanteren van museale boeken verschillend toepassen. Terwijl het ene museum het gebruik van handschoenen verplicht stelt, gebeurt dit in het andere museum in een zelfde soort situatie niet. Bij

11. Spectrum-N is de in februari 2008 gereed gekomen vertaling van MDA's Spectrum, de Engelse standaard voor management voor museumcollecties. Licentiehouder in Nederland is het Landelijk Contact Museumconsulenten, zie www.museumconsulent.nl.

navraag bleek regelmatig dat medewerkers niet konden beargumenteren waarom of waarom juist niet gebruik gemaakt werd van handschoenen. Het beleid van het museum op dit punt zou duidelijk moeten zijn voor alle medewerkers. Hierin zou ook ingegaan moeten worden op regels met betrekking tot handen wassen, crèmes, sieraden aan de handen, en op voortdurende aandacht voor deskundigheidsbevordering van de medewerkers. Gebruikers van boeken vragen regelmatig om fotokopieën, foto's of scans uit de door hen geraadpleegde werken. Niet alle boeken lenen zich ervoor om gekopieerd te worden en niet alle fotokopieermachines hebben voldoende mogelijkheden om kostbare en kwetsbare werken op verantwoorde wijze te kunnen reproduceren. Bij de aanschaf van kopieermachines is het daarom van belang hierop speciaal te letten. Gelukkig kan er steeds meer gebruik gemaakt worden van apparaten waarbij het boek niet vlak maar in een V-vorm kan worden gekopieerd. Ook zijn er apparaten in de handel waarbij de boeken niet meer plat gedrukt hoeven te worden, maar van bovenaf gescand worden. Daarnaast is het van belang dat duidelijke voorschriften en kopieerinstrucities bekend zijn bij medewerkers en bezoekers. Zij moeten ook voldoende ruimte hebben om de boeken te kunnen neerleggen en raadplegen.

4.2 Monitoring

Boeken en boekbanden bestaan uit materialen zoals papier, leer, perkament of textiel die behoorlijk kwetsbaar zijn voor stof, schadelijke dieren (zilversjies en muizen) en micro-organismen (schimmels), waterschade en klimaat. Het voortdurend controleren en beheersen van de bewaaromstandigheden is in de visie van de Erfgoedinspectie een belangrijk onderdeel van preventieve conservering, ook voor papier. Slechts weinig musea monitoren actief de staat waarin de boekencollectie zich bevindt, en het komt met enige regelmaat voor dat bijvoorbeeld een schimmelexplosie de boeken ernstig aantast. Het reinigen van beschimmelde boeken is duur; door regelmatige controle kan men geld en moeite besparen.

4.3 Deskundigheidsbevordering

Slechts een klein aantal musea heeft een eigen boeken- of papierrestaurator in dienst; meestal is de zorg voor de boekencollectie belegd bij de depotbeheerder. Het feit dat veel boekencollecties ook geraadpleegd worden, stelt eisen aan degenen die belast zijn met de zorg voor de boeken. Er zijn musea die de beheerders van de bibliotheek dezelfde opleiding laten volgen als de collectiebeheerders. Tegelijkertijd valt het op dat weinig cursussen gericht zijn op specifiek behoud en beheer van bibliotheekcollecties in musea. Volgens de Erfgoedinspectie is een samenwerking gewenst tussen verschillende organisaties, zoals het Landelijk Contact van Museumconsulenten, het ICN, de Reinwardt Academie, en de opleidingen informatiedienstverlening en -management, zodat een op maat gesneden

opleidingstraject opgesteld kan worden voor beheerders van museale boekencollecties. Zo'n opleiding kan deels een praktische invalshoek hebben, waarbij specifieke aandacht wordt besteed aan aspecten zoals het hanteren van boeken, het uitnemen uit de boekenkasten, het fotokopiëren, het tentoonstellen en belichten, etcetera. Een regelmatige bijscholing op deze onderwerpen blijft gewenst.

Aanbevelingen

Boekencollecties worden zelden in de juiste omstandigheden bewaard. De Erfgoedinspectie beveelt aan dat voor boeken die onderdeel uitmaken van de rijkscollectie museale bewaaromstandigheden gecreëerd worden. Dit geldt voor het bewaren in depot, maar ook bij het tentoonstellen, hanteren, raadplegen, conserveren en restaureren dienen museale maatstaven leidend te zijn.

Musea moeten ook voor de boeken een schoonmaakregime hanteren en de conditie van de boeken met regelmaat monitoren.

De Erfgoedinspectie beveelt aan dat relevante organisaties zoals LCM, ICN, Reinwardt Academie, en de opleidingen informatiedienstverlening en –management een op maat gesneden opleidingstraject opzetten voor deskundigheidsbevordering van medewerkers die belast zijn met de zorg voor museale boeken.

5.1 Calamiteitenplan

Het onderwerp integrale collectieveiligheid en risicobeheer is een van de thema's waarop het toezicht van de Erfgoedinspectie zich richt. Periodiek worden musea geïnspecteerd op het bestaan van integrale beveiligingsplannen. Boekencollecties moeten, voor zover ze tot de museale collectie gerekend worden, in het integraal beveiligingsplan opgenomen zijn, maar dit is in de praktijk nog nauwelijks het geval. Een verklaring hiervoor ligt onder meer in het feit dat, zoals eerder beschreven, musea lang niet altijd weten wat de aard is van hun boekencollectie en daardoor niet de gepaste museale zorg daaraan geven. Het toepassen van de criteria uit hoofdstuk 1 kan helpen bij het definiëren van de deelcollectie museale boeken. De boeken die op grond van deze criteria tot de museale collectie gerekend worden, verdienen dan dezelfde zorg als die voor museumvoorwerpen. Opname van de boekencollectie in het calamiteitenplan voor de museumcollectie, of het opstellen van een specifiek calamiteitenplan is dan een logisch gevolg. Een duidelijke verdeling van verantwoordelijkheden binnen de organisatie, inclusief taken en bevoegdheden in het geval van calamiteiten in de collectie, is van groot belang.

Calamiteitenplan bibliotheek Van Gogh Museum

In 1996 is de bibliotheek van het Van Gogh Museum, waarvoor geen calamiteitenplan bestond en die ook niet in het bedrijfsnoodplan was opgenomen, verhuisd naar een locatie buiten het museumgebouw. Dit was de directe aanleiding voor de bibliothecaris, tevens voorzitter van de werkgroep calamiteitenplanning van het OKBN, om een eigen calamiteitenplan voor de bibliotheek te maken. Dit plan is bekend bij de eigen beveiligingsdienst en wordt geïntegreerd in het calamiteitenplan voor de collectie. Via de website van het OKBN is een richtlijn gepubliceerd voor het opstellen van een calamiteitenplan voor de leden van het OKBN. Dit stramien kan worden overgenomen en moet natuurlijk aangepast worden aan de eigen situatie. Het Van Gogh Museum heeft hierdoor niet alleen als een van de weinige rijksmusea een eigen calamiteitenplan voor de bibliotheek, maar heeft tegelijkertijd meegewerkt aan een algemene richtlijn voor kunstbibliotheken.¹²

12. Zie www.okbn.nl/activiteiten/werkgroepen/calamiteitenplanning/richtlijn.html.

5.2 Aspecten van collectieveiligheid voor boeken

Naast de elementen die normaal gesproken in een calamiteitenplan uitgewerkt zouden moeten zijn, is het voor boeken van belang om aan de volgende aspecten aandacht te besteden:

- Collectiehulpverleningsplan
 - noodvoorraden CHV-voorzieningen voor de bescherming van boekmaterialen, zoals kratten, steekwagens, noppenplastic, afdekplastic, viltpapier, waterstofzuiger in ondergrondse ruimtes;
 - adressen van externe hulpdiensten, bijvoorbeeld van vriesbedrijven;
 - instructies voor het hanteren en verpakken van boekmaterialen;
 - herstelplannen (hoe te handelen in geval van waterschade);
 - prioriteitenlijst (bepalen welke boeken voorrang hebben bij reddingsoperaties).
- Beveiligingsmaatregelen
 - camerabewaking in de leeszaal;
 - procedures voor inzage en inname, zoals maximaal aantal items tegelijk inzien, vaststellen van risicomaterialen (losbladigen, atlassen, plaatwerken, handschriften);
 - wegen bij afgifte en bij inname;
 - voorschriften voor hanteren, zoals handen wassen, niet de vingers likken bij het omslaan van bladzijden;
 - afspraken over wie bij de collecties mogen, toegangsregime depots.
- Incidentenregistratie
 - intern registreren van incidenten;
 - melden van incidenten aan DICE, via het Kenniscentrum Veiligheid Cultureel Erfgoed (zie hieronder).

Het periodiek herhalen van een risicoanalyse is voorwaarde voor het nemen van passende maatregelen op het gebied van collectieveiligheid en calamiteitenplanning. Het Kenniscentrum Veiligheid Cultureel Erfgoed kan hierbij een nuttige rol spelen.¹³

*Kenniscentrum Veiligheid Cultureel Erfgoed en DICE
In januari 2008 is het Kenniscentrum Veiligheid Cultureel Erfgoed (www.kvce.nl) van start gegaan. Het Kenniscentrum beoogt de bestaande kennis en expertise op het gebied van veiligheidszorg te bundelen, en op een overzichtelijke manier toegankelijk te maken. Hiervoor is een website gelanceerd waar zoveel mogelijk informatie gestructureerd wordt aangeboden. Naast actuele informatie over alle mogelijke aspecten van*

13. Zie www.kvce.nl.

veiligheidszorg, bevat de website ook een agenda van activiteiten op veiligheidsgebied en een platform voor informatie-uitwisseling tussen erfgoedinstellingen. Het Kenniscentrum draagt ook het belang uit van veiligheidszorg in erfgoedinstellingen. DICE, de centrale database voor incidentenregistratie in erfgoedinstellingen, is een belangrijk onderdeel van het Kenniscentrum. Instellingen kunnen DICE gebruiken als middel voor hun eigen registratie van incidenten. De informatie is binnen DICE beveiligd opgeslagen: alleen de instelling zelf en de databasebeheerder binnen het Kenniscentrum kunnen de opgeslagen gegevens raadplegen. De gegevens worden binnen het Kenniscentrum gebruikt voor geanonimiseerde rapportages, voor het signaleren van trends en voor het ontwikkelen van 'best' en 'worst practices'. Naast de website als primaire bron van informatie, heeft het Kenniscentrum ook een helpdesk waar telefonisch en via e-mail informatie wordt verstrekt of wordt doorverwezen naar specifieke deskundigheid elders.

Aanbeveling

In de huidige situatie geven slechts weinig musea specifieke aandacht aan hun boekencollecties in hun calamiteitenplan en risicobeheer. De Erfgoedinspectie benadrukt de noodzaak van integrale collectieveiligheid voor boekencollecties, zeker als deze gerekend worden tot de museale collectie. De zorg voor zulke boeken zou niet mogen verschillen van de zorg die gegeven wordt aan andere museale deelcollecties.

Bijlage: Overzicht betrokken instellingen

De bevindingen in dit rapport zijn mede gebaseerd op bezoeken aan en gesprekken met de volgende instellingen:

Geldmuseum, Utrecht
Huis Doorn, Doorn
Instituut Collectie Nederland, Amsterdam
Joods Historisch Museum, Amsterdam
Kasteel Groeneveld, Baarn
Kasteel Radboud, Medemblik
Kröller-Müller Museum, Otterlo
Legermuseum, Delft
Marinemuseum, Den Helder
Mariniersmuseum, Rotterdam
Mauritshuis, Den Haag
Militaire Luchtvaart Museum, Soesterberg
Museum Boerhaave, Leiden
Museum Bronbeek, Arnhem
Museum Catharijneconvent, Utrecht
Museum Meermann, Den Haag
Museum Mesdag, Den Haag
Museum Volkenkunde, Leiden
Naturalis-Nationaal Natuurhistorisch Museum, Leiden
Nederlands Architectuurinstituut NAI, Rotterdam
Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
Nederlands Scheepvaart Museum, Amsterdam
Paleis het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn
Prinsessehof Leeuwarden-Nationaal Keramiekmuseum, Leeuwarden
Rijksakademie van Beeldende Kunsten, Amsterdam
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
Rijksmuseum, Amsterdam
Rijksmuseum Het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen
Rijksmuseum Muiderslot, Muiderslot
Rijksmuseum Twenthe, Enschede
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Slot Loevestein, Poederoyen
Van Gogh Museum, Amsterdam

Colofon

Uitgave

Erfgoedinspectie
Hoftoren, Rijnstraat 50
Postbus 16478 (IPC 3500)
2500 BL Den Haag

Algemeen telefoonnummer	+31 (0)70 – 412 4012
Fax	+31 (0)70 – 412 4014
E-mail	info@erfgoedinspectie.nl
Website	www.erfgoedinspectie.nl

Vormgeving: Wim Zaat, Moerkapelle

ISBN: 978-90-77510-27-8

Over de Erfgoedinspectie

De Erfgoedinspectie waakt op nationaal niveau over een belangrijk deel van het Nederlands erfgoed. Het toezicht is gericht op archeologische opgravingen, archieven bij de centrale overheid, het roerend cultureel erfgoed en onroerende monumenten.

De Erfgoedinspectie ziet erop toe dat de regels worden nageleefd en stimuleert verbeteringen in het behoud en beheer en een goede omgang met het erfgoed. Waar nodig treedt zij op bij incidenten en calamiteiten.

De Erfgoedinspectie valt onder het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De inspectie werkt onafhankelijk en stelt objectief haar bevindingen vast en rapporteert daarover. Daarnaast adviseert zij de minister over de kwaliteit en effectiviteit van de regelgeving.